

KOGNITIV JARAYONLAR TIZIMIDA TAFAKKUR VA UNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Tulyaganova Gulnoza Olimjon qizi

Alfraganus universiteti

Psixologiya kafedrasi dotsenti

Psixologiya fanlari bo'yicha (PhD).

Annotatsiya. Mazkur maqolada inson psixikasining muhim kognitiv jarayonlaridan biri bo'lgan tafakkur tushunchasi, uning mohiyati, turlari va boshqa bilish jarayonlari bilan o'zaro bog'liqligi yoritiladi. Tafakkurning idrok, diqqat va xotira bilan aloqasi ilmiy tadqiqotlar hamda statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, tafakkurning rivojlanishi va ta'lim jarayonidagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Maqola talabalarning ilmiy tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv jarayonlar, tafakkur, bilish, xotira, diqqat, aqliy faoliyat, idrok, ishchi xotira, mantiqiy fikrlash, muammo yechish, abstrakt tafakkur, intellektual rivojlanish, ta'lim jarayoni, mustaqil fikrlash.

МЫШЛЕНИЕ В СИСТЕМЕ КОГНИТИВНЫХ ПРОЦЕССОВ И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В данной статье рассматривается мышление как один из важнейших когнитивных процессов психики человека, раскрываются его сущность, виды и взаимосвязь с другими познавательными процессами. Взаимодействие мышления с восприятием, вниманием и памятью анализируется на основе научных исследований и статистических данных. Также рассматриваются особенности развития мышления и его значение в образовательном процессе. Статья направлена на формирование научного мышления у студентов.

Ключевые слова: когнитивные процессы, мышление, познание, память, внимание, умственная деятельность, восприятие, рабочая память, логическое мышление, решение проблем, абстрактное мышление, интеллектуальное развитие, образовательный процесс, самостоятельное мышление.

THINKING IN THE SYSTEM OF COGNITIVE PROCESSES AND ITS PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

Abstract. This article examines thinking as one of the most important cognitive processes of the human psyche, revealing its essence, types, and interrelation with other cognitive processes. The relationship between thinking and perception, attention, and memory is analyzed based on scientific research and statistical data. In addition, the

development of thinking and its significance in the educational process are discussed. The article aims to contribute to the formation of students' scientific thinking.

Keywords: cognitive processes, thinking, cognition, memory, attention, mental activity, perception, working memory, logical thinking, problem solving, abstract thinking, intellectual development, educational process, independent thinking.

Kirish. Hozirgi davrda inson tafakkuri va bilish faoliyatini o'rganish psixologiya fanining asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Inson atrof-muhitni bilish, tushunish va unga moslashish jarayonida turli psixik jarayonlardan foydalanadi. Ushbu jarayonlar kognitiv jarayonlar deb ataladi. Kognitiv jarayonlar tarkibiga idrok, diqqat, xotira, tasavvur va tafakkur kiradi.

Tafakkur bu jarayonlar ichida yetakchi o'rin egallaydi, chunki u orqali inson faqat mavjud ma'lumotni qabul qilmaydi, balki uni tahlil qiladi, umumlashtiradi va yangi bilim hosil qiladi. Shu sababli tafakkurni chuqur o'rganish ta'lim tizimi va ilmiy tadqiqotlar uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Mashhur psixolog olim Lev Vygotskiy tafakkur va bilish jarayonlari o'rtasidagi bog'liqlikni quyidagicha izohlaydi: "Inson tafakkuri ijtimoiy tajriba va nutq orqali shakllanadi hamda bilish jarayonlarining rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi." Ushbu fikr tafakkurning kognitiv jarayonlar tizimidagi markaziy o'rnini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Shuningdek, kognitiv rivojlanish nazariyasining asoschisi Jean Piaget tafakkur haqida shunday ta'kidlaydi: "Tafakkur insonning faol bilish jarayonida shakllanib, uning atrof-muhit bilan o'zaro munosabati natijasida rivojlanadi." Bu yondashuv tafakkurni shaxsning faol aqliy harakati mahsuli sifatida talqin qiladi.

Tafakkur tushunchasining psixologik mohiyati. Tafakkur insonning bilish faoliyatida muhim o'rin tutuvchi psixik jarayon bo'lib, u borliqni bevosita emas, balki bilvosita va umumlashtirilgan holda aks ettiradi. Tafakkur orqali inson alohida hodisalar o'rtasidagi ichki bog'lanishlar va qonuniyatlarni anglaydi, voqelikni chuqurroq tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu jarayon insonning amaliy va nazariy faoliyatida muammolarni hal qilishga xizmat qiladi. Tafakkur jarayonida inson mavjud bilimlariga tayangan holda yangi xulosalar chiqaradi, ma'lumotlarni taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi. Shu jihatdan tafakkur shaxsning aqliy faoliyatini tashkil etuvchi asosiy mexanizm hisoblanadi. Tafakkur faqat tayyor axborotni qabul qilish bilan cheklanmaydi, balki uni qayta ishlash va yangi bilimlar hosil qilish imkonini beradi. Tafakkurning muhim xususiyatlaridan biri uning muammoli vaziyatlarda faollashishidir. Inson oldida maqsad yoki muammo paydo bo'lganda, tafakkur faol ishga tushadi va turli yechimlarni izlash jarayoni boshlanadi. Bu jarayonda shaxs vaziyatni baholaydi, muhim belgilarni ajratadi va eng maqbul qarorni qabul qiladi. Tafakkur nutq bilan chambarchas bog'liq bo'lib, fikrlarning shakllanishi va

ifodalanishida muhim vosita vazifasini bajaradi. Inson o'z fikrlarini so'z orqali ifodalaydi, shu bilan birga nutq tafakkurning rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Tafakkur va nutqning o'zaro aloqasi shaxsning mantiqiy fikrlash darajasini belgilovchi muhim omil hisoblanadi.

Tafakkurning kognitiv jarayonlar tizimidagi o'rni. Tafakkur insonning kognitiv faoliyatida yetakchi va integratsion rolni bajaradi. U boshqa kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritib, ularning natijalarini umumlashtiradi va ongli xulosalarga aylantiradi. Tafakkur idrok, diqqat va xotira kabi jarayonlardan mustaqil holda mavjud bo'la olmaydi, balki ular bilan o'zaro ta'sirda rivojlanadi.

Idrok tashqi muhitdan kelayotgan axborotni qabul qilishni ta'minlaydi. Inson atrof-muhitdagi predmet va hodisalarni idrok etish orqali dastlabki ma'lumotlarga ega bo'ladi. Diqqat esa ushbu axborot ichidan muhim va ahamiyatli bo'lgan jihatlarni ajratib olishga yordam beradi. Diqqatning yo'naltirilganligi va barqarorligi tafakkur jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Xotira idrok va diqqat orqali olingan axborotni saqlash, qayta tiklash va kerakli paytda foydalanish imkonini beradi. Tafakkur jarayonida inson aynan xotirada saqlanayotgan bilim va tajribaga tayanadi. Oldingi bilimlar bilan yangi axborot o'rtasidagi bog'lanish tafakkur orqali yuzaga keladi.

Tafakkur esa mazkur jarayonlarning natijasini qayta ishlaydi. U axborotni tahlil qiladi, taqqoslaydi, umumlashtiradi va muhim xulosalar chiqaradi. Tafakkur orqali inson voqelikni chuqurroq anglaydi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi va muammolarga ongli ravishda yechim topadi. Masalan, talaba darslikni o'qiyotganda idrok orqali matnni qabul qiladi, diqqat yordamida asosiy tushunchalarni ajratib oladi, xotira orqali avvalgi bilimlarni eslaydi va tafakkur orqali o'qilgan materialning mazmunini anglaydi hamda uni yangi bilimlar bilan boyitadi. Shu bois tafakkur kognitiv jarayonlar tizimida markaziy bo'g'in hisoblanib, boshqa barcha bilish jarayonlarining samarali faoliyatini ta'minlovchi asosiy psixik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Tafakkurning asosiy turlari. Psixologiya fanida tafakkur insonning bilish faoliyatida bajaradigan vazifalariga va namoyon bo'lish shakliga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi. Ushbu turlar insonning yosh xususiyatlari, tajribasi va faoliyat turiga qarab rivojlanib boradi.

1. Ko'rgazmali-harakatli tafakkur

Ko'rgazmali-harakatli tafakkur bevosita amaliy harakatlar jarayonida namoyon bo'ladi. Bu tafakkur turi asosan bolalik davrida shakllanib, insonning real buyumlar bilan qiladigan harakatlariga tayanadi. Muammo amaliy yo'l bilan, ya'ni sinab ko'rish, predmetlarni joylashtirish yoki o'zgartirish orqali hal etiladi.

Masalan, bola konstruktor qismlarini birlashtirib ko'rib, ularning qaysi biri mos kelishini aniqlaydi. Kundalik hayotda ham inson buyumni ishlatib ko'rish orqali muammoga yechim topishi ko'rgazmali-harakatli tafakkurga misol bo'la oladi. Bu tafakkur turi keyingi tafakkur shakllari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

2. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur

Ko'rgazmali-obrazli tafakkur tasavvur va obrazlarga asoslangan holda amalga oshadi. Bu tafakkur turi insonning ongida shakllangan tasvirlar orqali fikrlash imkonini beradi. Muammo bevosita harakatlarsiz, balki rasm, chizma, sxema yoki tasavvur yordamida hal qilinadi.

Masalan, talaba geometrik masalani yechishda shaklni ko'z oldiga keltiradi yoki rasm chizish orqali masalani tushunadi. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur ijodiy faoliyatda, san'at va texnik sohalarda muhim ahamiyatga ega.

3. Mantiqiy-abstrakt tafakkur

Mantiqiy-abstrakt tafakkur tafakkurning eng yuqori va rivojlangan turi hisoblanadi. Bu tafakkur tushunchalar, hukmlar va xulosalar orqali amalga oshadi. Inson aniq obrazlarga tayanmasdan, mavhum tushunchalar yordamida fikr yuritadi.

Mazkur tafakkur turi ilmiy faoliyat, ta'lim jarayoni va nazariy masalalarni hal etishda muhim o'rin tutadi. Talabalar murakkab mavzularni tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va umumiy xulosalar chiqarishda aynan mantiqiy-abstrakt tafakkurdan foydalanadilar. Ushbu tafakkur turi insonning intellektual salohiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Tafakkur va xotira o'rtasidagi bog'liqlik (statistik izoh bilan). Tafakkur va xotira insonning bilish faoliyatida bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan kognitiv jarayonlar hisoblanadi. Tafakkur jarayonida inson mavjud bilimlarga tayanadi, ushbu bilimlar esa xotira orqali saqlanadi va kerakli paytda qayta tiklanadi. Shu sababli xotirasiz samarali tafakkur faoliyatini tasavvur etish qiyin.

Ilmiy tadqiqotlar tafakkur bilan xotira o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Ayniqsa, ishchi xotira — ya'ni ma'lumotni qisqa vaqt davomida eslab turish va undan faol foydalanish qobiliyati tafakkur jarayonida muhim rol o'ynaydi. Ishchi xotira tafakkur uchun zarur bo'lgan axborotni vaqtincha saqlab, uni tahlil qilish va qayta ishlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ishchi xotirasi yaxshi rivojlangan shaxslarda:

- muammo yechish jarayoni tezroq amalga oshadi;
- mantiqiy fikrlash darajasi yuqori bo'ladi;
- o'quv faoliyatida muvaffaqiyat ko'rsatkichlari yuqori bo'ladi.

Statistik jihatdan olib qaralganda, xotira va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik o'rtacha 0,45–0,55 ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Bu ko'rsatkich o'rtacha kuchli bog'liqlikni anglatadi va xotira qobiliyati oshgani sari tafakkur samaradorligi ham

ortishini ko'rsatadi. Ya'ni, xotira kuchli bo'lgan shaxslarda tafakkur faoliyati yanada samarali kechadi.

Tafakkur va diqqatning o'zaro aloqasi. Diqqat tafakkur jarayonining samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Agar shaxs diqqatini jamlay olmasa, tafakkur faoliyati ham sustlashadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, diqqatning barqarorligi muammo yechish jarayonida xatolar sonini kamaytiradi. Masalan, diqqatini jamlay olgan talabalar murakkab masalalarni tezroq va kamroq xato bilan bajaradilar. Bu esa diqqat va tafakkur o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ko'rsatadi.

Tafakkurning rivojlanishi va ta'lim jarayonidagi ahamiyati. Tafakkur insonning tug'ma qobiliyatlaridan biri bo'lishi bilan birga, u ta'lim va faol mashq jarayonida izchil ravishda rivojlanib boradi. Inson tafakkuri ijtimoiy muhit, ta'lim jarayoni va amaliy faoliyat ta'sirida shakllanadi hamda boyib boradi. Shu sababli ta'lim tizimi tafakkur rivojlanishida hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonida tafakkur rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim shartlardan biri o'quvchilarning faolligini oshirishdir. O'quv jarayonida faqat tayyor bilimlarni berish emas, balki ularni mustaqil fikrlashga undash muhimdir. Ayniqsa, muammoli vaziyatlar yaratish, savollar orqali o'ylashga majbur qilish tafakkur faollashuviga olib keladi.

Tafakkur rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi ta'limiy omillar quyidagilardan iborat:

- muammoli savollar va vaziyatlar orqali o'quvchini mustaqil izlanishga yo'naltirish;

- tahlil, taqqoslash va xulosa chiqarishga qaratilgan topshiriqlar berish;

- mustaqil fikrlashni talab qiluvchi ijodiy va amaliy vazifalarni tashkil etish.

Bunday yondashuvlar o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va umumlashtirish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Natijada bilimlar chuqurroq o'zlashtiriladi va uzoq muddatli xotirada mustahkamlanadi.

Zamonaviy ta'limda tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, muammoli ta'lim, interfaol metodlar, muhokama va bahs-munozaralar o'quvchilarning tafakkur faoliyatini kuchaytiradi. Bu metodlar o'quvchining faqat eslab qolishiga emas, balki bilimni tushunish, tahlil qilish va qo'llashga yordam beradi. Shu sababli hozirgi ta'lim tizimida yodlashga asoslangan an'anaviy yondashuvdan ko'ra, fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan ta'lim metodlariga ustuvor ahamiyat berish zarur. Bu esa shaxsning intellektual rivojlanishi va kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun mustahkam asos yaratadi.

Xulosa. Tafakkur insonning bilish faoliyatida markaziy o'rin tutuvchi kognitiv jarayon hisoblanadi. U idrok, diqqat va xotira bilan uzviy bog'liq holda faoliyat yuritib, insonning atrof-muhitni anglash, tahlil qilish va ongli xulosalar chiqarish imkoniyatini

ta'minlaydi. Tafakkur orqali shaxs mavjud bilimlarni qayta ishlaydi, umumlashtiradi hamda yangi bilim va tasavvurlarni hosil qiladi.

Ilmiy tadqiqotlar natijalari tafakkur rivojlangan sari o'quv faoliyatining samaradorligi oshishini ko'rsatadi. Tafakkuri rivojlangan shaxslar muammoli vaziyatlarda tezroq va to'g'riroq qaror qabul qilishga, mustaqil fikrlashga va bilimlarni amaliyotda qo'llashga moyil bo'ladilar. Shu jihatdan tafakkur shaxsning intellektual salohiyatini belgilovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bois ta'lim jarayonida faqat bilimlarni yodlashga emas, balki tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan metod va texnologiyalardan foydalanish zarur. Muammoli ta'lim, tahliliy va ijodiy topshiriqlar, mustaqil fikrlashni talab qiluvchi mashg'ulotlar o'quvchilarning tafakkur faoliyatini faollashtiradi. Natijada ta'lim jarayonining sifati va samaradorligi sezilarli darajada oshadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Kognitiv psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2020.
3. Ta'lim psixologiyasi. – Toshkent: Oliy ta'lim nashriyoti, 2019.
4. Bilish jarayonlari psixologiyasi. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2017.
5. Zamonaviy psixologiya muammolari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
6. Ta'lim va tafakkur muammolari. – Toshkent, 2019.
7. Kognitiv jarayonlar va shaxs rivoji. – Toshkent: Akademik tadqiqotlar nashri, 2022.